

卷一百一十五

12090

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

018701

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

715 m
OLCSÓ

KÖNYVTÁR

Alapította Gyulai Pál.

Szerkeszti Heinrich Gusztáv.

Egy-egy szám ára 20 fill.

GYULAI PÁL

Irta

RIEDL FRIGYES.

1598-1599. sz.

40 fill.

FRANKLIN-TÁRSULAT

BUDAPEST

GYULAI PÁL

IRTA

RIEDL FRIGYES

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1911

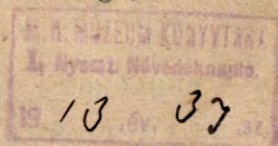
~~Franklin~~
~~348 ha~~

12.090/1538-3

~~12090/1598-9~~

~~018701~~

GYULAI PÁL.

I. Jelleme.

Ki tudná újból fölidézni szemünk elé azt, a mi földünk fölületéről örökre letűnt? Ki tudna egy érzelmekben és gondolatokban oly gazdag, eredeti egyéniséget, mint a Gyulai Pálét, kellőleg jellemezni, azaz mintegy föltámasztani leírásban azok számára, kik nem ismerték? Alig ismerjük önmagunkat, oly sok ösztön, vágy, szenvedély leselkedik önnön lelkünkben a tudat küszöbe alatt, az öntudatlannak rejtelmes, félhomályos birodalmában. Ha önmagunkat sem ismerjük, mily nehéz mást ismerni és jellemezni!

Azonban Gyulai Pál jellemzését, ki oly sok emlékbeszédet mondott, és most maga emlékbeszédek tárgya, megkönnyíti az, hogy irodalmunk legmarkánsabb, legjellegzetesebb egyéniségei közé tartozik; az utolsó félszázadnak tán legerősebb irodalmi jelleme, valóságos bronzalak, bronzabb annál, mely majd emlékeül az Akadémia palotája előtt fog emelkedni.

Gyulai tehetségeinek gyökere jellemében van,

szellemi forrásai a jellem közetéből fakadnak. Tisztán intellectualis szempontból őt nem lehet teljesen megérteni. Nagy költői fogékonyságának, éles kritikai eszének erkölcsi egyénisége adott súlyt. Erős, mély meggyőződése nélkül e fényes sajátságok nem érvényesültek volna annyira. Szenvedélyes igazságszeretete ihlette tehetségét, sarkallta a küzdelemre, tüzelte temperamentumát, élesítette érveit, fokozta logikáját. Mélységesen becsületes volt; a helytelen, a ferde, a hamis és a rossz fölháborították és e fölháborodását a féljellemelek ingadozásával szemben vehemenciával, a naivságot megközelítő őszinteséggel fejezte ki. Közéletünk álságának közep tte ő olyan tudott lenni, mint Molière Alceste-je, a nélkül, hogy misanthrop lett volna. Lelke nyitott volt: arcza mindig mutatta, mit gondol és mit érez. Sokat foglalkozott a színészettel, mint ifjú lelkesedett érte, sőt színészpályára akart lépni, mint testvére. Az életben azonban nem tudott színészkedni. Az élettechnika ravasz mesterségéhez nem értett: a mindennapi eljárások fogásaiban járatlan volt, Budapestnek is csak némely utczáin tudott eligazodni, akár egy nemrég érkezett idegen. Önmagával, lelki, gondolatbeli életével volt elfoglalva. A mindennapi forgalomban valami naiv ügyetlensége nyilvánult: minden kereskedő, kinél vásárolt, rászedhette, ha ép akarta (de nem volt író, nem volt politikus, ki tehetségére nézve megtéveszthette volna). Nehe-

zen tájékozódott, némi nehézkesség lenyomta, mint erdélyi jeles barátait, Salamon Ferenczet és Kemény Zsigmondot; a külvilág szemléletében is gyenge volt, a minek következtében a képzőművészetek iránt sem igen volt szeme. De lélektani jelenségeket gyorsan és nagyon pontosan figyelt meg.

Modorában rendesen volt valami ingerkedő, a mit sokan rossz néven vettek tőle és aggressiv természetire magyaráztak. Igaz, hogy ebben az incselkedésben volt valami polemikus kedvtelés, de ártó szándék nélkül; inkább az önexcitatio szüksége, az óhajítás az életet némileg dramatizálni — ezek voltak ilyenkor lélektani rúgói. A kik jól ismerték, tudták, hogy ingerkedő modora mögött semmiféle rosszakarát nem lappang. Gúnyos volt, de a hideg gúnyt nem ismerte. Nem gyűlölte, kiket gúnyolt. Ép ellentétben a közönséges udvarias emberekkel, kik opportunitásból, vizontszolgálat reményében hajlandók nekünk valami szívességet tenni, de aztán mögöttünk kigúnyolnak: ő szemben gúnyolt, de gyakran mintegy alattomban szolgálatot tett annak, kit látszólag megsértett volt.

Polemikus kedve miatt egy kötekedő kolozsvári barátja ráfogta nemesi czímerére, hogy kakas van benne; Gyulai azonban az erre támadt polemiában kimutatta, hogy költői jelvény: rózsza és lilium van ott, melyeket őse őszintesége és egyeneslelkűsége miatt kapott

(indicia candoris probaeque mentis). Különben is, az igazságot polemia-harcz nélkül szeretni kényelmes dolog. Ő a kényelmetlen osztály-részt választotta. A kritikai irodalomban nemcsak az olyan elme ritka, mint az övé volt, de ép oly ritka az ő egyeneslelkűsége és igazságszeretete. Az igazat kimondta, ha nem volt is opportunus, hízelegni ellenben — a mi pedig annyira opportunus! — nem tudott. Igen, Gyulai nem udvarolt senkinek, tán feleségének sem; úgy képelem, hogy úgy szerette meg, mint Melindát Bánk bán, az a Bánk bán, a kit Katona után Gyulai jellemzett legjobban:

Szabad tekintet, szabad szív, szabad

Szó, kézbe kéz és szembe szem — minálunk

Igy szokta a szerelmes: a ki itt

Letérdel, az vagy imádkozik vagy ámt. (I. 10.)

A *Nők a tükör előtt* című rajzaiban Mari (kiben feleségét festi) ezt mondja: «E virágot tűzve hajamba, valóban szép vagyok, legalább ő így tart szépnek. Ezt nemcsak sejtem, hanem tudom. Ő mondotta, nem is mondott több bókot soha, épen ezért nem szabad ezt elfelednem.»

Írásban igen is mondott feleségének bókot; milyen jellemző e bók a kritikusra nézve. Ő ugyanis e bók alkalmából is kritizálja a korabeli költőket: «Örömebb hallgatlak, mint olvasok sok híres magyar könyvet; mindenestre jobban és szebben beszélsz magyarul,

csevegésed fölr egy tuczat sonettet, tréfád egy kötet eprigrammát, mosolyod egy egész csoport lyrikust.»

Lelke úgy volt alkotva, hogy minden irodalmi jelenség, melyben hamisság, nyegleség, ízléstelenség volt, fölizgatta, sőt fölháborította. Ilyenkor ellenállhatatlan, indulatos vágyat érzett, véleményét teljesen kimondani, határozott állást foglalni és ellenérveit leplezetlenül fölfejteti. Finom, ingerlékeny ízlése és erős őszintesége tette őt oly félelmetes kritikussá. Ifjú korában inkább a gyöngéd, sőt sentimentalis költő volt benne az uralkodó, később mindinkább előtérbe lépett a bíráló és elemző elme.

Nagy és néha kiméletlen kritikai tehetsége alatt gyöngéd költő rejlett; ép azért volt oly szigorú bíráló, mert idealismussal nézte a költő föladatát. Meggyőződésének érdessége és érzelmeinek finomsága egyéniségében rendkívül vonzó vegyületet alkottak. Istene, nemzete, királya — ezekkel szemben hite és bizalma gyermekiesen tiszta és ragaszkodó volt. A rajongó költő és a tántoríthatatlan férfi sajátságai egyaránt meg voltak benne.

II. Élete.

Gyulai életét könnyű áttekinteni. Létért való küzdelme két helyen folyt le: Kolozsvárt és Budapesten. Életének fő jeleneteit megtanuljuk

költészetéből is. Kolozsvárt született (1825 végén vagy 1826 januárban):

Sokat hányódtam, kényszeredtem,
A kék Szamos partján születtem.

Külföldön csak egyszer volt: huszonkilenczedik és harminczadik évében, mint nevelő a berlini egyetemre és Párizsba kísérte Nádasdy Tamást, ki 1856 deczember havában Münchenben édes anyjának és Gyulainak karjai közt meghalt.

Ott virrasztottam betegágyad mellett,
Féltettelek, sirtam, imádkozám:
Meg megszakadt a hosszú mély lehellet
S halkal susogtad: megjött-e anyám?

Végre megjött s ölelve tartja haldokló fiát:

Fölbúg egy hang, mélyen szivembe ásva,
Végsóhajod s anyádnak sóhajtása.

Mint a magyar költők többnyire, szüleitől nem örökölt vagyont, csak tehetségeket: édes apjától a kritikai hajlamot, édes anyjától, ki 1849-ben Kolozsvár ostroma alatt, fia távollétében halt meg, a költői fogékonyságot. Tizennégy éves korában elveszítette apját; mivel a család szűk viszonyok közt maradt, Gyulai korán kénytelen volt kenyérkereset után nézni. Ugy látszik, az erdélyi nemesség tipikus alakjaival, mint gróf Bethlen János fiainak nevelője ismerkedett meg. Az erdélyi aristokrátiát Gyulai mindhaláláig szerette, mint novellairó pedig finom részletezéssel festette. A szabadságháború korában gróf

Teleki Domokos titkárja hol Budapesten, hol Gernyeszegen, abban az ősi parktól körülvevett kastélyban, melyet még Teleky Mihály cancellar építtetett. E kastély képe is feltűnik egy költeményében, melylyel sok év múlva köszönte meg vendégszeretetét:

Mint fecske fészkrét, vidám dallal
A szállást meg nem fizetém,
Most, a midőn már hangom elhal,
Im végre meghálálom én . . .
Vén kastély a Maros völgyében
Vén fák között, a parton épen,
Kékes ködőddel, Gernyeszeg,
Jó tettered' Isten áldja meg.

1851-ben meglátogatta Arany Jánost Szalon-tán. Az ötvenes évek elején már ismerte azt a három férfit, kik legnagyobb hatással voltak reá: Aranyt, ki a költészetben és ítéletében egyaránt mestere volt, Kemény Zsigmondot, ki neki úgy, mint Arany, æsthetikai vezére és szerkesztője lett és azt a nemes férfit, kinek buzdítása és támogatása nélkül Arany is, Gyulai is sokkal tovább maradtak volna szűk körben a vidéken: Csengery Antalt. Élete utolsó szakában, midőn már mind a hárman elhaltak, Gyulai *Enyhület* című költeményében felidézi emléküket:

S ti elhunyt barátim, hazám büszkeségi,
Ti még éltek nekem, folyvást éltek bennem:
Eszményem, küzdelemem még mindig a régi,
Példátok mutatja, most is mit kell tennem.

Az ötvenes években a fővárosban találjuk őt mint kritikust, polemikust, szerkesztősegédet, novellaíró-t. Szellemét mindinkább megbecsülik, nevét a legjobbak közt említik, 1849-ben jelent meg első híres költeménye: *Hadnagy uram*; 1851-ben első jeles novellája: *A vén színész* és 1854-ben első nagyjelentőségű kritikája Petőfőről. 1858-ban nőül veszi Szendrey Máriát, Petőfi Sándorné fiatalabb nővérét. Gyulainé ellentéte volt nényének: nem volt sem nagyravágyó, sem feltűnést kereső, sem emancipált; szelid, szerény és még Petőfinénél is szebb volt.* Menyegzője július 31-én volt, azon a napon, melyet annak idején Petőfinének is jobb lett volna megvárnia, midőn újból férjhez ment.

Fiatal feleségét Kolozsvárra vitte Gyulai, hol 1858—62 közt a reformált collegiumnak tanára volt. Itt írta Katona Józsefről szóló művét. 1862 óta haláláig állandó lakosa volt a fővárosnak. 1864-ben Pesten adta ki Vörösmarty életét, melylyel — ámbár Toldy Ferencz is aspirált rá — Deák ajánlata folytán őt bízták meg. Ez évben lett a színi képezdének is tanára. A nagy háború idejében, 1866-ban pusztító kolerá elragadta nyolcz éves házasság után feleségét. Mi volt felesége gyermekeinek, azt Gyulai

* Petőfiné kissé kancsal volt, a mi különben mélytűzű szemének némi csábító, daemonikus kifejezést adott.

híres költeményében, az *Éji látogatásban* fejezi ki; hogy mi volt öneki, vidámító és fölemelő szeretetével, azt *A budai Rózsahegyen* című verse mondja el, midőn immár kihalt életéről, pusztá szívéről panaszskodik.

Oh hitvesem árnya a csillagos égben,
Oh gyermekim anyja, tekints le reám!
Emelj fel a búa, ne hagyj el az éjben,
És áldj meg, erősíts a földi túsán.

Azonban más új és tág munkakörbe kellett lépnie: 1870-ben osztálytitkára lett az Akadémiának, melyet nagyon szeretett és mintegy kitágított családjának tekintett. 1873-ban átveszi a *Budapesti Szemle* szerkesztését, 1876-ban Toldy Ferencz helyére egyetemi tanárnak nevezik ki. Mint ilyen nagy hatást tett tanítványaira, csakhogy nem szabad őt ép tanárkodása utolsó éveit után megítélni. Forráskészlete nem volt nagy, de a lényegest és tanulságost minden egyes tárgynál világosan és sok ízléssel tudta feltüntetni. Aesthetikai ítéletének rendkívüli, meglepő gyorsasága és biztonsága természetesen a katedrán is érvényesült.

De a nagy megpróbáltatások ideje nem járt le: fiatal feleségének és Gyulai legjobb barátainak, Keménynek, Aranynak, Csengerynek halála után Kassán meghalt leánya, a világszép Margit. Hiába esedezett az apa a sorstól a fiatal életért (*Margit emléke*):

Lelke tavasznak erősítsd
 Hervadozó betegem!
 Fény lehe, illata gyógyítsd,
 Oh add vissza nekem!

Vagy ha nem, éjbe boruljon
 Kék egü hajnali fény,
 Északi vész keze duljon
 Viruló völgyek ölén.

Aranynak is meghalt férjénél levő leánya, körülbelül oly korban, mint a Gyulaié. Aranyt e csapás végleg, egész további életére megtörte. Nagyon érzékeny embereknek vannak életre szóló fájdalmaik és melancholiák, melyekbe azután mintegy beleolvadnak az életnek apróbb szomorúságai. Beolvadnak, élesztik, táplálják. Ilyen volt Arany fájdalma leánya miatt.

Gyulában lelke mélyén rejlő minden sentimentalitás mellett volt valami egészséges vitalitás: idővel a fájdalmat mégis le tudta győzni. Így volt ez fia, Kálmán halálánál is.

1885-ben a főrendiház tagja lett, több éven át jegyzőséget is viselt. (Már fiatalkorában is titkárkodott mágnessoknál.) Gyulai igen elmés vitatkozó volt, de nem volt voltaképp szónok. A felsőházban is ritkán beszélt. Még jól emlékezem első felszólalására; hármunk, munkatársai: Péterfy Jenő, Angyal Dávid meg én, ott szorongtunk a múzeumi nagyterem szűk gallériáján, hogy szerkesztőnk szűzbeszédét meghallgassuk. Az egységes középiskola ellen for-

dult, mely akkor számtalan (fölsleges) tanügyi enquête tárgya volt. Gyulai ott állt magasra fölsvont szemöldökkel, kissé ijedten kidőlt szemmel, gömbbé tömörített zsebkendőjét mint egy szivacsot kezébe tartva és az erős meggyőződés hangján világosan, szép formában szolt az akkor divó felfogás ellen, mely a két középiskolát, a gymnasiumot és a reáliskolát mintegy mechanikusan össze akarta csapni, hogy egy új eszményi iskolatypust teremtsen.

Arany János halála után öt finom lélekkel átérző baráttra talált Arany fiában, Lászlóban, ki Gyulainak a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*-ben szerkesztőtársa, a *Budapesti Szemlé*-ben pedig hű munkatársa volt. Arany László halála nagyon érzékenyen sebezte Gyulait: az apa után, ki mestere és barátja volt, a fiú, a tanítványbarát! «A fájdalomnak vagy te folytatása» mondbhatta Gyulai, mint Arany János.

Ellenben életben maradt régi barátai közül Lévy József, kit a sors a költői genius végzetes adományáért aczélos vadász egészséggel kárpótolt. Gyulai évenként felkereste és már hónapokon át előre örült a diósgyőri és hámori napoknak.

1879-től kezdve Gyulai a Kisfaludy-Társaság elnöke volt. Elnöki beszédei gyakran éles polemikus természetűek voltak, de mindig eszmekeltők és tanulságosak. Majdnem húsz éves elnökösködés után elhagyta elnöki székét egy

conflictus miatt, a melyben Gyulai, tán túlságos mereven ragaszkodni akarván a Társaság azon szokásához, hogy csak irodalmi alkalommal küld koszorút, ellenezte, hogy a Kisfaludy-Társaság az aradi honvéd-emlékre koszorút tegyen le. Ekkor az egyetemen is demonstráltak Gyulai ellen, mert őt (oh félreértések félreértése!) a honvédek ellenségének tartották. Pedig Gyulai és a honvédség emléke szorosán összeforrt. Egyszer Gyulait a Múzeum-kerten át lakására kísértem. Elemi iskolás fiúk jöttek arra egy nagyobb csoportban és Gyulai, ki szeretett a gyermekekkel tréfálni, megszólította őket: Hát mit tudtok gyermekek? Tudtok-e könyv nélkül valamely költeményt? Az egyik fiú azt felelte: «Sokat tudunk!» Hát mondd el a legszebbet! biztatta Gyulai, mire a kis fiú elkezd szétterjesztett lábbal, fölemelt fővel: «Hadmagy urám, hadnagy uram!» Ez a költemény meg fog maradni és meg fog benne maradni annak az emléke is, hogyan dicsőítette Gyulai a honvédeket.

1892-ben súlyos beteg volt; orvosai életét féltették. E betegségből való gyógyulását írja le *Lethe partján*. Mintha már Lethe vizét inná, enyhe szender kezdi elborítani a költőt, a világ képe elhalványul. Élete színpadján mintha már leereszkednék a függöny és eltakarná, a mit eddig látott és hallott: az ártatlannak fájdalmát, a gonosznak gögös diadalát, a szegénynek

és gazdagnak küzdelmét, a nyeglék lármáját, az emberi tettekben nyilvánuló végzetet, az érdek harczát, a szenvedély csatáit, az elért élvezetnek unalmát. Mind, mind eltűnik, ködként széjjelfoszlik... De mégis! Hangok ütik meg fülét: gyermekeinek hangja, alakokat lát ismét: barátait; az álom oszlik, az élet ismét hívja és feltűnik hazája képe is.

Életének utolsó három évtizedében mindinkább szeretett a fővárosi élet zsibvásarából leányfalvi birtokára menekülni:

Rejts el völgy, takarj el erdő,
Enyhíts fű, fa, illat, szellő,
Vidíts föl dalos madár!
Hadd düljek le a zöld hantra,
Hadd feledjek bár egy napra
Mindent, a mi fáj, mi bánt:
Gögös ember rangját, fényét,
Bók adóját, divat kényét,
Léha férfit, léha lyányt!

(Falun.)

Itt Leányfalván szerezte barátait vendégül fogadni: a vinczellérekkel és szolgálókkal tréfálkozni, ültetgetni és fát oltani (a mi Aranyinak, kívánsága ellenére, életének epilógusában, nem adatott meg); itt művelte, mint Candide, kertjét. «A fák — mondta Bismarck, pompás friedrichsruhei erdejében járva — a fák ősök.» A fát ültető Gyulai körülbelül azt mondja a *Gyümölcsös* című költeményében: a fák unokák. Mintegy az örökkévalóságnak, vagy legalább

a jövőnek színében látja a fákat, melyeket ültet és alóluk szemléli az emberi élet változó képeit. Ő, az ültető, már nem fogja hallani, midőn a már felnőtt fa lombjaiban a madarak majd szebben énekelnek mint most a költő; nem fogja látni a fáradt vándort, ki árnyékában megpihen, az ifjút, ki estefelé ide várja kedvesét, a fürge gyereket, ki a piruló gyümölcsöt titokban szaggatja, a családot, mely gazdagon termő őszzsel nyájas vacsorán alája gyűl — nem lesz már jelen, midőn megáldják a fát és ilykép azt is, a ki ültette.

Midőn 1909 november havában a nagy polemikus az élet harcából átköltözött a végleges békébe, voltakép ide, Leányfalvára kellett volna temetkeznie, a Duna partjára, az általa ültetett és megénekelte fák alá, a mint ő azt maga óhajtotta:

Ringasson el a méla hullám,
Zengjen madár az agg diófán,
Takarjon virágos halom,
Lengjen körül lágy fuvalom!

III. A kritikus.

Gyulai Pál első sorban kritikai tehetség, az egész magyar irodalom legkiválóbb kritikusa. Lyrájának napsütötte tájéka felett is többnyire egyes tépelődő kritikai felhők úsznak. A kritikát belevitte az ünnepi emlékbeszédekbe is, a hol előtte

inkább csak mélabús eszményítéssel mintegy a hunyó nap végső sugaraitól körülglóriázva mutat-ták be az elhunytak lágyított körvonalait. Novel-láiban, ha jellemez, akkor is szeret bírálni. Az életben is a harcznak vagy legalább az irodalmi polemiának embere volt: a langyos, a com-promissumos békét nem szerette. Leginkább magára talált e tehetség az irodalmi kritikában.

A közszólás azt tartja: bírálni könnyű. Pedig bírálni — bármilyen legyen a kritikus hivatott-sága — egy egész életpályán át kortársairól ítéletet mondani, nehéz. Különösen kisebb nem-zetnél, a hol a kritikus és a megkritizált akarva, nem akarva egymással érintkezik, kényes a kritika, hisz azzal van dolga a bírálónak, a mi a legcsiklandóbb: az írók, a művészek bőrével. A nagy kritikusnak, a minőnek pl. a németek-nél Lessinget képzeljük, kell, hogy erős jelleme legyen. Az ítélőtehetség magában, az æsthetikai érzék biztonsága még nem elegendő: bátor-ság, hajthatatlanság is kell, mely hajlandó va-lamely igazság érdekében bármily ellenféllel szembeszállani és magának sok ellenséget sze-rezni. Az idéztem közszólás ellenére az élet-ben, kortársakkal szemben sokkal könnyebb hallgatni, mint bírálni; az opportunistikus hall-gatás sokkal inkább van elterjedve, mint az őszinte bírálat. Van egy arabs közmondás: a hallgatás fáján terem gyümölcse, a béke. A leg-több ember megelégszik azzal, hogy a kényel-

mes gyümölcsöt szedi. Hisz a közéletben úgy, mint a magánéletben, a hallgatásnak összeesküvése uralkodik. *Hallgasson, hogy hallgassak* — ezt mondjuk egymásnak. A köz- és magánéletnek ezt a gyávaságát Gyulai nem ismerte. Kritikai jelessége jellemének erején épült.

Gyulainak kritikai jelentőségét mindenekelőtt abból lehet megítélni, hogy a legtöbb fontos magyar irodalmi értéklés, melyet ma általánosan elfogadunk, tőle származik. Voltak ítéletei, a melyek eleinte a paradoxon hatását teszik és melyeket ma minden magyar irodalmi tankönyv tanít. Nemcsak a kortársakkal szemben volt nagyjelentőségű a kritikája. Úgy mint Toldy Ferencz a történeti alapot, úgy adta meg Gyulai irodalomtörténetünknek az æsthetikai alapot: Toldy az irodalmi folyamat historicumát, Gyulai értéklését. A mit mindannyian vallunk Aranyról, Petőfiről, Vörösmartyról, Katonáról, azt ő mondta ki először vagy legalább ő fejezte ki abban a formában, melyet elfogadtunk. Minő helyet foglal el Zrínyi, Kazinczy, Kölcsey, Kemény a magyar irodalomban, azt ő határozta meg — úgy gondolom — végleg. Az a jellemzés, a melyet ő legnagyobb három költőnkéről, Vörösmartyról, Aranyról és Petőfiről adott, az megmarad a magyar irodalomtörténet állandó fejezetének. Tanulmányaiban ő különben is a modern magyar értekező próza egyik megalapítója. A mit

írt, az mind erősen, szabatosan, magyarosan van megfogalmazva. Stylusa nem mindig folyékony, néha aphoristikus, szinte mozaikszerű, de mindig művészi és jellemző.

Gyulai Pál az egyetlen (és talán e részben utolsó) nagy magyar kritikus, kire nem hatott elhatározóan valamely nagy külföldi bíráló példája. Önálló, magyar; mer Gyulai Pál lenni idegen, jeles tekintélyekkel szemben is. Van nem egy fontos dolog, a mit mi mindannyian könyvekből, ő pedig magától tanult. Leginkább hatott reá Arany és Kemény Zsigmond, kikhez személyes barátság fűzte. Az első különösen a compositio, a második a jellemzés művészetére figyelmeztette. A német és francia kritikusok közül aránylag leginkább Julian Schmidt és Gustave Planche folyt be kritikai elveire, a kik ma már mintegy a láthatáron túl vannak. A szigorú Gustave Planche, ép úgy, mint Gyulai, szerette a finom, szabatos, szűkszavú jellemzést, az egyszerűt, a könnyen áttekinthető compositiót és üldözte a zajos és extravagans költőket. Victor Hugo regényeit túlzott jellemzésük miatt rosszalta Planche, mint Gyulai a Jókaiéit.

A legnagyobb francia kritikust, Sainte-Beuve-öt, Gyulai nem sokat olvasta, és a menyire ismerte, nem szerette. Sainte-Beuve nem volt oly egyenes lelkű, őszinte, mint Gyulai. A nagy francia hullámos lelkületű bírálataiban a finom árnyalatok embere, ki azonban

hajlandó alkalomadtán ezek helyett finom re-touche-okat is alkalmazni. Ez nem a Gyulai módszere.

Taine-nél, a ki neki nagyon merev, túlságosan rendszeresítő volt, Gyulai szerint nem érvényesülnek elegendőkép az æsthetikai szempontok. Gyulai pl. nem becsülte volna annyira Stendhal-Beylet, mint Taine; a művészi szempontok: nyelv, compositio, stylus az ő szemében fontosabbak voltak, mint a Tainében, kinek történeti lélektana iránt Gyulainak különben kevés érzéke volt.

Gyulai főérdeme, hogy belevitte korunk kritikájába a legteljesebb őszinteséget. Olyan magasra becsülte az igazságot és a kritikát, hogy nem tekintve saját érdekét, mindig tudott szókimondó, sőt kiméletlen lenni. Mennyi hiúságot kellett sértenie, mennyi befolyásos dölyffel szembeszállania! Mennyit harczolt phrasistok ellen, a mi különösen fontos nálunk, a hol a phrasis többet pusztított, mint Mohács. Oly erős volt meggyőződése, hogy mindig kész volt meggyőződésének martirja lenni. Szenvedélyesen szerette tárgyát. Innen erős, határozott hangja. Érveinek súlyához hozzájárult meggyőződésének ereje, mely e súlyt azután imponálóan fokozta. Nem alakoskodott; mint lyrikus is, mint kritikus is, azt mondta el, a mit érzett. Mindig hajlandó volt meggyőződéseért szembeszállni azzal a hatalommal, mely előtt min-

denki gyáva, mely előtt a legbüszkébb demokraták is hajlongani szoktak: a közvélemény-nyel. Gyulai nem hizelgett a közvéleménynek és nem hizelgett annak a hatalomnak sem, a mely a közvéleményt közvetíti: a sajtónak sem. Nem kereste sem a tekintélyes öreg, sem a szép-reményű fiatal írók dicséretét. Mintha a népszerűség hajhászatának e korában a népszerűtlenséget kereste volna. Védte hevesen (nemes hévvel) Görgeit, a kit kortársai gaz árulónak tartottak és támadta (tán túlságos hévvel) a közönség bálványait, Kossuthot és Jókait, vagy jobban mondva nem is őket, csak gyengéiket.

Mindig állást foglalt az írók hiúsága és üressége ellen. Ő maga szerény volt és azért sértette őt az a nyegleség, az a nagy hang, az az önbámulás, melyet nem egyszer jeles tehetségű kortársaknál is talált.

Gyulai szellemének és kritikájának is uralgó vonása a józanság. Erős rationalismusa ellenezte a szertelent, a rikítót, a túlzott vonásokat, mindazt, a mi nagyzó, a paradoxonokat, a phantasta vonásokat, a miket egyes magyar költőkben talált, kik elhagyják hazájokat, sőt a földgömböt és mint üstökösök a végtelenségben akarnak fényleni. Különben sem volt erős metaphysikai érzéke (és ebben is magyar volt). Az érzelmek igazsága, az eszmék józansága és világossága, tartalmi és formai kikerekítés, magyar jelleg, a művészet rationalis kel-

lékei — ezeket hangoztatta ő elsősorban. A hiúság öndédelgetését épen oly szívből fakadó nevetéssel fogadta, mint a színészkedő reklamkeresést. Azokat a hiú írókat, kik Gyulai kritikája után magukon kívül voltak és azt hitték, hogy most megáll Magyarország órája — azokat gúnyolta ő egyik meséjében a tyúk alakjában, melynek fejére a házfedélről kavics hullott —

Jaj, jaj, jaj
Égszakadás, földindulás!
A fejemen egy koppanás!

Szellemi egészségénél fogva szerette a józan-ság mellett a természetességet. Nem volt benne álszemérem, de a frivolitást, a pikanterit nem ismerte, mint nem szeretett különös fűszereket, mert az egészséges gyomor úgys megemészti, a mi természetes jó táplálék.

Igaz, hogy a rendkívülit, a szertelent, akkor sem szerette, ha lángelmével egyesült; azt a mystikus erőt, mely egy Dantét, egy Michelangelót a fájdalom fensége felé vont, hogy a mi törpe világunknál nagyobb arányú világot teremtsen képzeletében — nem méltányolta elegendőképen.

Kritikáiban a főszempont, melyet nagy erővel tudott érvényesíteni, a lélektani hűség vizsgálata volt. Ha ő regényt olvasott, a színpadon drámát látott, az első kérdés, melyet önkénytelenül, pszichológiai ösztönétől hajtva, felve-

tett, ez volt: Van-e igazság az emberek festésében? Ez iránt rendkívül érzékeny csápja volt. Ezért szerette Katonát, kiben talán ő érezte legelőször teljesen a szenvedély nagy jellemzőjét. Ezért szerette Keményt, ki analysáló szenvedélylyel bele fúrja magát személyeinek agyvelejébe és szívébe. Jókait szerette, de csak kisebb rajzaiban, a hol nincs előtte bonyolult lélektani problema és a hol szeretetreméltó pajzánsága és fényes elbeszélő képessége mintegy lélektani akadály nélkül érvényesül. Nagy regényeiben ellenben rosszalta a kalandos, következtelen emberfestést, melynek célja nem az igazság, hanem a cselekvény érdekének vagy meglepő voltának emelése.

Mikszáth novellái közt legtöbbre becsülte azt, a melyben minden hatásos cselekvény mellőzésével pusztán finom lélektani rajzot ad: *A gyermekek*. A külföldiek közt leginkább bámulta Thackeray emberismeretét és ironikus biztonságát. Dickensben nem szerette groteszk túlzásait és felcsigázott sentimentalismusát. Molière-ben különösen a női jellemeknek finom rajzolóját magasztalta. Tolsztojnak ifjúkori novelláit becsülte legtöbbre; regényeiben rosszalta a zavaros világboldogító anarchikus eszméket. Az újkori történetírók közt eszménye Macaulay volt (talán azért, mert a történetírók közül leginkább hasonlít kitünő regényíróhoz).

Úgy mint az elbeszélő műveknél a lélektani

igazság, úgy volt főszempontja a lyrai költemények megbírálásánál az átérzés és a belső forma. Mint a pénzváltó az aranyok csengését, oly biztosan felismerte Gyulai valamely költeményben, hogy a lélek valódi hangja szól-e belőle? Itt is kereste, a mi magán- és irodalmi életének főelve volt: az igazságot. Az affectált-ságot egyaránt gyűlölte versben és prózában.

A lyrában az átérzésen kívül a belső formát tartotta a legfontosabb kriteriumnak. Mi az a belső forma? A költeménynek legyen valami tartalmi befejezése, ne csak vége: legyen meg benne a gondolatnak vagy érzésnek kerekded-sége, a benne kifejezett érzésnek mintegy egész-et alkotó szerkezete. A költeményt úgy nézte Gyulai, mint valamely organismust, mint valamely növényt, melynek van gyökere, törzse és ága. Ezek együvé tartoznak és a tápláló ned-veket egymásból szívják. A lyrai belforma érzéke képesítette Gyulait arra, hogy Petőfit oly mélyrehatóan méltányolja. Gyulainak különben is egyik főérdeme, hogy Petőfi és Arany népies irányának szószólója volt kritikánkban.

Sokat szólt Gyulai a tragikum fogalmáról. Előtte nem volt magyar kritikus, ki e fogalom rejtelmes mélységébe behatolt volna. A tragikum átértése képesítette, hogy mintegy felfedezze Katona nagyságát és megértse Kemény regényeinek erkölcsi alapját. Gyulai tette figyel-mesekké íróinkat a tragikum fogalmának nagy

jelentőségére. Az ő eszmekeltő példaadása nélkül talán nem is keletkeztek volna irodalmunkban oly jelentős és szellemes fejtegetések e themáról, mint a minő a Beöthy Zsolté, a Rákosi Jenőé és a Péterfyé. Gyulai felfogását a tragikumról nagy erővel fejezi ki ott, a hol Bánk bán tragikumát elemzi: «Ime Bánk tragikuma, ki önbíráskodva nemcsak a társadalmi rend ellen támad föl, hanem önmagának erkölcsi létalapja ellen is. Midőn meggyalázott becsületeért bosszút áll, egyszersmind meggyalázza mindazt, min becsülete nyugszik: méltóságát, hitét, politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapolódó, a király kegyeltjéből fel ségsértő, az alkotmányos államférfiből forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból meg alázott szerencsétlen lesz. Külső- és belsőkép egyaránt elbukik. A költői igazságszolgáltatás teljes a tragikum oly erős, minél erősebb alig lehet».

Gyulai egyszersmind a nemzeti traditio őre volt irodalmunkban. Minden munkánál önkénytelenül is érezte vagy nélkülözte a magyar élettel való kapcsolatot, a magyar szellemet. Ő valóban magyar volt, erőszakoskodás és fitogtatás nélkül. Senki sem volt magyarabb, és senki sem volt kevésbé vadmagyar, mint ő. A magyarosság nála tendentia nélkül való volt, oly természetes valami, mint a lélekzés. Irodalmunkban fenn akarta tartani a múltból mindazt, a mi nemes, a mi jellemző, a mi nagy szel-

lemeinkhez fűződik. A chauvinismust — mint minden túlzást — nem szerette. De azt vallotta: minden költő mélyen gyökerezik szülőtalajában. A legnagyobb költők leginkább, hisz minél nagyobb a fa, annál mélyebbek gyökerei.

Magyar költő első sorban a magyar életet fesse, mert ezt ismerheti leginkább. Annál inkább álljunk magyar talajra, mert nálunk a magyar faj léte és a magyar irodalom szorosabban függ össze, mint a külföldi népeknél faj és irodalom.

A nyelvújítást is azért védte Gyulai, mert benne már traditiót látott, melyet nem szabad egyszerűen eltörölni. A nemzeti traditio őrének lenni természetesen nem annyit tesz, mint a külföldit irodalmunk kapuján át nem engedni. Gyulai jobban tudta, mint bárki, hogy nem minden, a mi idegen, rossz, és nem minden, a mi belföldi, jó. Mindig azon volt, hogy nagy megkülönböztető képességgel meghatározza, mit fogadhatunk be és mit mellőzzünk. Ez különösen fontos ma, a midőn irodalmunk oly sokirányú és az idegen befolyások nőttön-nőnek, hiszen most már nem csak nyugatról jönnek erős hatások, hanem északról is. Elég e részben Tolsztojra és Ibsenre utalnom.

Gyulai módszertani elveit maga állapította meg. Nem tudós hagyomány, hanem költői érzéke vezette ahhoz az irodalomtörténeti módszerhez, melyet ma követünk. Ha Vörösmartyt

vagy Katonát tárgyalta, tekintetbe vette mindazon tényezőket, melyeket mi ma fontosaknak tartunk: az egyéniség elemzését, a körülmények befolyását, a családot, barátokat, az irodalmi hatásokat. E szempontokat Gyulai azonban nem irodalomtörténeti módszertantól vezetve alkalmazta, hanem költői ösztönből: ő úgy tekintette pl. Vörösmartyt vagy Katonát, mint a jó regényíró tekinti személyeit, kikkel olvasóit meg akarja ismertetni. Vörösmarty életrajzában az első fejezet: Vörösmarty ifjúsága, olyan, mint egy jeles regénynek első fejezete, a mely a hős ifjúsági fejlődését rajzolja. Gyulai költői érzéssel adja elő azt, a mit mi módszeres elemzéssel iparkodunk elérni. E költői felfogásból magyarázható talán, hogy ő nem elemzi Vörösmarty lelki sajátságait, pl. képzeletét, mely oly feltűnően mutatkozik költészetében. Ellenben ép költői érzéke nagyon elősegíti, midőn Katona *Bánk bán*-ját nyomról nyomra magyarázza.

E nagy kritikust néha talán elragadta heve. Néha nagyon is éles volt, néha pedig a polemiát nemcsak az igazságért, hanem a polemia kedvéért is szerette. Ez árnyék: de az árnyék iránya is mutatja, hogy magasan áll a fényforrás.

IV. A lyrikus.

Gyulainál a kérlelhetetlen, meggyőződéseért mindig harczolni kész kritikus alatt még egy mélyebb lelki réteg rejlik: a lyrai, az érzékeny, sőt sentimentalis költőé. E rétegből fakadnak a meleg források, melyek nagy lelki válságoknál költészetében jelentkeznek.

Lyrai költeményeiben is megtaláljuk a novellairó és a kritikus fősajátságait. Az őszinteség, az átérzés, a mi őt az életben és különösen a kritikában kitüntette, ez jelessége Gyulainak, a költőnek is. Oly barátságosan hatnak reánk költeményei: egy mélységesen becsületes, igaz lélek őszinte vallomásai, cziczoma, nyegleség, pôse nélkül. Minden egyszerű és tiszta. Ugy mint novelláiban, itt is, a lyra terén, ereje a mindennapi élet költői fölfogásában nyilatkozik. Költészete általában a népies felé hajlik: motivumaiban, nyelvében, szerkezetében egyaránt egyszerű és benső.* E mellett azonban van egy különös sajátsága, mely nem a népköltészetből való: költeményeinek hangulata felett valami tompító elem lebeg.

Ez a tompító elem gyakran a bírálat, a

* Természetes, hogy Petőfi és Arany hatott Gyulaira. Az *Uti emlékek* például föltűnően petőfiesek, *Lethe partján* pedig Aranyra vall. Ellenben a *Viszontlátás* tán ismét Aranyra hatott (*Kies ősz*).

kissé kesernyés reflexio. De nemcsak a bírálóat ily távolító elem nála. A lyrikus Gyulai főtulajdonsága általán, hogy ő nem a közvetlen jelen hatásának költője. Annak a lyrikusa, a mi nincs már jelen. Ebben gyökerezik lyrai hangulata.

Úgy találom, hogy három lyrai alakja, három uralkodó motivuma van, melyekkel a jelent mintegy távol tartja magától. Vagy *bírálja* a jelent; vagy *álmod* el a költemény, álmod, melyben tehát olyasvalamit mond el, a mi nem valódi, hanem csak képzeleti jelen, mivel a költő a jövővel vagy multtal álmodik; vagy *emléket* énekel meg a költő. A költemény tartalma tehát ilykép át van szűrve hol a kritika rostáján, hol az álomnak, hol az emlékezetnek fátyolán. Ezek Gyulai lyrájának tomító módszerei; szereti vagy a bírálóat, vagy az álom vagy az emlékezet távlatát alkalmazni.

Csodálkoznánk, ha a bírálati hajlamot nem találnók meg Gyulai lyrájában. Még szerelmi dalaiban is bírálni találja kedvesét:

*Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép sem, mint képzelem,
De nékem érted szép az élet
És boldogság a szerelem.*

Midőn a halállal szembenéz, párbaja előtt szintén kritizál. Sírkövemre, mondja, írjátok ezt:

Híven szerettem a hazát,
 Írtam többek közt kritikát,
 Soha sem ültem vesztig:
 Egy bösz poéta jött reám,
 Előbb versével, azután
 Meg a kezével ölt meg.

Romhányi című epikus töredékében is nemcsak a személyeket bírálja a költő (például a fiatal Gerébről mondja: Eszénél mindig több volt szíve; Szabolcsiról: Böleselkedik, ha késő immár s utólag mindig nagy vitéz), mondom, nemcsak személyeit bírálja a költő, hanem a személyek is bírálatokat mondanak gyulaias hévvel Göргеiről és Kossuthról.

Egyik legkedveltebb lyrai alakja Gyulainak az álom. Álomkép, a lélek derengése álom és való közt, az álom mézédessége, melyet az álom tarka pillangója csókol reá — ezek mind gyakori motivumai.

Az álmodó leány nyugtalan álmában övének látja, kit örökre szeret s mint vágya hevébe süllyedt csalogány, megcsattan szerelmi vallomása.

A menyasszony. miután a temetőben vőlegénye sírjáról virágot szakasztott, otthon dobogó keblére tűzi és elalszik. «És a mint a virág hervad, édesebben álmodik, ő is hervad és elhervad hajnalig.» *A vándor fiú* az útfélen vadalmafa alatt a pataktól és szellőtől elringatva, álmában újra otthon van:

És megáll kinn a pitvarban
 S úgy örvend, hogy a komondor
 Farkat csóvál, reá mormol.
 Kicsiny huga szólítja őt:
 «Hoztál nekem piros kendőt?»
 «Hoztam neked piros kendőt,
 Nem is egyet, hanem kettőt.»

Midőn a költő *Margit szigetén* betegen fekszik alkonyatkor, a fa lombja a szálló ablakán nyájasan behajlik, derűs árnyéka arczán lebeg, suttogva kérdi: hogy' vagy szegény beteg? Nem látja, de hallja a kinn sétálókat, víg beszédüket. Hallja csendülni csalogány dalát, emlékek ébredeznek a költőben, mint ködfátyolképek; az alkony elborul:

Gőzös robajja, közbe távol ének,
 S tört hangjai el-elhaló zenének
 Elrengetik az éber álmu főt,
 Mint dajkaszó a síró csecesemőt.

Midőn a fiatal Gyulai kedvesétől elválik, otthon ép úgy álomba ringatja Marinak búcsúhangja édes csengéssel (*Este tőled ha elváltam*), mint Leányfalván, a hova Pest hiú, léha zajából menekült, ugyanennek a nőnek szép emléke.

Rejts el hát völgy, rejts el erdő,
 Ringass lágyan enyhe szellő...
 Szívem egy-egy szép emlékét
 Hadd álmodjam vissza én. (*Falun.*)

Az évszakok közt legjobban szereti az ősz, midőn a természet álmodozik. (*Őszi délután és Az ősz.*)

Legszebb szerelmi költeményében (*Ölve tartlak*) alvó feleségét nem akarja fölébreszteni, mintha az erős érzelmektől félne, melyeket az álom szelidít és tompít.

Ne ébreszszen pacsirtaszó
Szavadnak édes hangja még,
S csillag sem, a hajnalhozó,
A mely dicső szemedben ég.

Úgy mint az álom, enyhítő vagy szépítő fátyolt von az életre a Gyulai költészetében az emlékezet. Visszaemlékezni annyit tesz, mint sokat felejtetni, a mi levert vagy fájt. Gyulai szereti életét a visszaemlékezés tükrében nézni. Látja ilyenkor hazája küzdelmét, feleségét, leányát, fiát, barátait — mind lágyítva, búsítva és édesítve az álom vagy az időbeli távollét perspectivájától. Mint huszonötéves ifjú visszagondol kedvesére (*Emlék*) és ekkor írja:

Lelkemen, mint tó hulláma,
Ha vihar jó éjtszakára,
Megmozdul a fájdalom.

Emlékekből, a szerelem emlékeiből táplálkozik az *Emlékszel-e* költemény:

Emlékszel-e a pillanatra,
Jut-e eszedbe néha még?
A földön virágok tavaszsa,
Fölötte fényes, tiszta ég. —

Az elhunytó nap végsugára
Reszket a csendes tóvizen ;
Körülünk ingó lombok árnya,
Szivünkben első szerelem.

Gyulai az őszi költője, nemcsak azért, mert álomképeket idéz föl benne (a mi költészetének, a mint láttuk, egyik főmotivuma), hanem mert őszzsel a visszaemlékezés édes-fájós érzete fogta el.

Oh őszi fénynek enyhe napja
Te vagy legkedvesb évszakom !
Szivem, a méla érzés rabja,
Hányszor merengett bájadon !
Hányszor hallgattam erdők szélén
A hulló lombok halk zaját,
Mint hervadó boldog reményim
Lágyan visszhangzó sohaját,
S el-elmélázva nyájas fényen
Enyhültem egy-egy szép emléken.

Az érzések legmagasabb extasisát (mint nem egyszer Petőfi) Gyulai nem éri el, nem is éreszkedik a lelki fájdalom mystikus mélyébe, mint Arany; a nagy szenvedély és a nagy phantasia nem vet lángot költeményeiben, szókinése és lyrai motivumai (mérő ellentétben barátjával, Aranyval) aránylag szűkkörűek: de a mi zavaros halandó létünkben szép, azt mély és tiszta érzéssel aranyozza meg az ő lyrai költészete.

A népies modor szeretete terelte Gyulait a gyermekmese felé. Lelki életében különben is

volt mindig valami gyermeki üdeség. Mennyire magyar tud ő lenni e gyermekmesékben! Nemcsak rhythmusuk, hangjuk oly szeretetre-méltó magyar, hanem magyarok még meséinek személyei is. Ugy mint La Fontaine meséiben nemcsak állattypusokat látunk, hanem élénk tűnnek az akkori francia társadalom alakjai: az oroszlánban XIV. Lajos, a rókában az udvaronc stb., úgy látjuk például Gyulainál *A farkas és a szunyogok* című mesében az elszegényedett magyar nemesnek (fájdalom, egyre gyakrabban előforduló) típusát, körül-rajongva az alamuszi cigányoktól:

Nyári meleg és üres has ...
 Haraguszik az éh farkas.
 A szunyogok le-leszállnak,
 Muzsikálnak, uzsikálnak:
 «Megtisztelnők, farkas uram,
 Szép nótával, nagysás uram!»
 Nem kell, nem kell. «Csak egy nótát,
 Csak annyit ád, a mennyit ád.»
 Menjetek el, nagy böjtöm van!
 «Csak egy nótát, nagysás uram!»
 Jöjjetek majd Szent Andráskor.*
 «Nagysás uram, hiszen akkor
 Kezdődik már az ünnepünk,
 Magunknak sem hegedülünk.»
 Le-leszállnak, csak ott állnak
 Muzsikálnak, uzsikálnak,
 Muzsikaszó és üres has ...
 Haraguszik az éh farkas.

* Őszkor.

Gyulai, ki nem egyszer gúnyolta költő kortársait, kénytelen volt sok gúnyt eltűrni *Romhányija* miatt, mely lassan készült, meg-megakadt és végül is «nagyreményű töredék» maradt. Gyulai bizonyos daczczal dolgozott rajta:

Hanem gúny rajtam ki nem fog már,
Munkámat félbe nem hagyom.
Nem csüggeszt balga vád, ítélet,
Nem ösztönöz hiú dicséret...
Ne kíméld gyöngé oldalát,
De várd el végét legalább.

Romhányiban Gyulai byroni satirikus eposi hangot üt meg, de nem találja meg mindig Byron *Don Juan*-jának szökkenő, kicsapongó kellemét. Ehhez talán bizonyos jellembeli könnyedség is szükséges, mely nem volt meg Gyulaiban.

Romhányiban tragikus fejlemények kezdetén vagyunk. Az összeütközés és megoldás már nincs kidolgozva. Romhányi elárulja kedvesét, Ilonkát. Ez megtörve a fájdalomtól, conservatív nemesnek felesége lesz. Romhányi a magyar szabadságháborúban mint üldözött honvéd Ilonkáék parkjába kerül és ott, nem sejtve hol van, ájultan összerogy. Régi kedvese, már mint Romhányi politikai ellenfelének felesége, ápolja őt, míg fel nem gyógyul. E regényes motívum, mely Romhányit és volt kedvesét, kit ő elhagyott, ismét összefűzi, nincs az eposban kiaknázva: a cselekvénynek nem ad más for-

dulatot, mint valami egyszerűbb motívum adna, például, hogy a forradalom után egy közös barátjuknál találkozott volna Romhányi Ilonkával és férjével. A további fejleményben valószínűleg Romhányi újból fejlődő szerelmét láttuk volna és Ilonka lelki küzdelmét férje iránti hűsége és megújult szerelme közt. Ily nagy és hosszú epikus feladat kidolgozásában azonban elállt Gyulai költői lélegzete.

V. A novellaíró.

Gyulai Pál mint novellaíró, különösen legkitünőbb alkotásában, *A régi udvarház utolsó gazdájában*, egészen külön irányt képvisel. E mű nem régi értelemben vett novella: nem érdekes események vagy meglepő kalandok előadása. Inkább lélektani tanulmánynak lehetne nevezni. Mi a fő tárgya? Érdekes ember? Szenvedélyes szerelmi pár? Hódító nő, tettben erős, eszes férfi? Nem! Középszerű, szellemileg is elgyengülő öreg ember, tehát épen nem kimagasló novellahős; csak hogy Gyulai oly finom igazlátással éli bele magát e hanyatló lélekbe, annyira átérzi minden lelki változását, hogy megértjük és megszeretjük.

Nem nagy képzelet és nem nagy lelemény, de biztos, szabatos jellemrajz és szerető, mindenlátó elmélyedés személyeibe: ezek a novellaíró Gyulainak fősajátságai.

Mily egyszerűk novelláinak tárgyai, mennyire nem érdekfeszítők, mennyire hiányzik belőlük az izgató, regényes bonyodalom. Egy kivénült komikus, ki sokat mérgelődik, kit az életben is kinevetnek és ki kegyelemkenyéren él. (*Első magyar komikus.*) Egy magyar szücs, ki idegen földön, Berlinben, egy magyar mulatság alkalmából becsipve rövid időre fölszabadul német felesége papucskormányára alól. (*Glück—Szerencse úr.*) Egy kis fiú, ki, ámbár édes anyja aggódó szeretettel folyton vigyáz reá, typhusba esik és meghal. (*Egy anya.*) Egy udvarház gazdája elszegényedik, leánya elhagyja, fia meghal, végül csak régi szolgája marad mellette. (*Régi udvarház utolsó gazdája.*)

A tárgyak egyszerűek, de bámulatos, mennyire át meg áthat rajtuk a szerző. Alig van meséjük, alig van bonyodalomuk, de minden jellemző részlet finom, gyöngéd érzékkel ki van dolgozva. Semmi fölösleges, semmi cziczoma. Egyszerű előadás, rövid mondatok, de minden mondat talál, az egész előadás tömör, szabatos, fordulatos és folyton jellemző. Egyszerű, elhagyott emberek mély szeretettel való festése, ez Gyulai kedvelt themája és ebben hasonlít a jeles orosz regényírókhoz. Gyulaiban megvolt nagy mértékben, a mi Herczeg Ferenczből, a nála sokkal fordulatosabb és leleményesebb novellaíróból többnyire hiányzik: a sympathia adománya. A mi emberileg nevezetes és szép, azt

fölfedezi Gyulai a kigúnyolt, haragos, vén színészben, mint az udvarház gazdájának elgyöngült szolgájában. A száanalomra méltók gyöngéd szerető rajzában érintkezett Gyulai Tolsztojjal, Turgényeffel, Gogolylyal, Csehoffal, kiket akkor még nem ismert és a kiket később sem szeretett, mert anarchikus tendenciát vagy pathologikus kedvtelést látott bennök. A testi jelenségeket, az emberállatot nem írja le Gyulai, mint Tolsztojék, de átható mély rokonszenvvvel foglalkozik, mint ők, a szegény, már csak fáradságosan működő agyvelőnek és bánatos szívnek életével.

A *Régi udvarház utolsó gazdájának*, az öreg Radnóthynak rajza a magyar irodalom legkiválóbb jellemzéseiből való. Mennyire igaz, mennyire látott, megfigyelt minden részlet e műben. Úgy mint *Toldi estéjében*, itt is a hanyatlás epicumát látjuk: a múlt embere nem találja föl magát a jelenben. Hanyatlik az öreg Radnóthy, hanyatlik régi udvarháza, hanyatlik az őszbe hervadó természet. Oly jól illenek egymáshoz. «A szél nemcsak a fák száraz leveleit szórta szét, hanem egy-egy zsindelyt is lekapott a roskatag födélről, az őszi köd megszerette tornyát, kéményeit s örömet szállott reájok.»

Átlátszó lesz előttünk az öregnek lelke, a mint ő, a régi alispán, nem tudja magát beleélni a szabadságharcz utáni új viszonyokba, a mint belecsökönyösödik emlékeibe és a maga vélt igazába.

Iveket írt össze, mikép kell a régi rendet visszaállítani s bőven tárgyalja a Bach-kormány által lefoglalt kardjának dicső múltját. Oly erős szenvedélylyel csüng a multon, hogy föl nem foghatja a jelent. Álomvilágban él, melyben csak szenvedése és vénülése a való. Még-még érdekli a múlt, de csak mint valami fátyolon át, szenvedélyei föl-föllángolnak, de csak a múltat világítják meg.

Fölháborodik, pöröl, erőszakoskodik, nem tudja megérteni, hogy nem neki adnak igazat. Különben sincs elég gyakorlati érzéke, nem tud alkalmazkodni, de nem is akar. Előre látjuk, hogy ügyesebb, kíméletlen idegenek le fogják majd gyűrni. Túlságosan elfoglalják a közjogi kérdések. (Ebben is mennyire magyar nemes!) Fordult a világ, de ő nem fordult vele. Reggeltől estig írja védelmi pöriratát, melyben Anonymustól kezdve rendre idézi a történetírókat, hogy bebizonyítsa kardja elkobzásának igazságtalanságát. És ezt az emlékiratot, melyen ő több hónapon át dolgozott, az új idegen kormány nem fogadja el! Ügyvéd kell hozzá, mondják neki. «Bezzeg — hangoztatja az öreg — felnek a pennámtól!»

Vagyona veszendőben, udvarháza romlóféiben, hazája lenyügözve, birtoka földúlva, pénz-zavarokkal küzdve, büszkeségében megtörve, leányától búcsú nélkül elhagyva — egy marad az öregnek, egyetlen-egy e nagy pusztta világon,

a mire megcsalt szívének minden melegét sugározza: megmaradt fia, ki Olaszországban mint katonatiszt szolgál. Radnóthy postára küldi huszárját, a vén Istvánt, mert levelet vár fiától. Délben néhány kanál levest eszik s egész délután csak azt kérdezegeti: haza jött-e István a postáról. Azt mondják neki: még nem! De haza jön — feleli — haza jön és jó hírt hoz. Várja, várja a szolgát karosszekébe ülve, pipára tölt s közben panaszkodik, hogy kardja után (megint kardjára gondol) pipáját veszik el a magyarnak, mert nem szíhatja régi jó dohányát többé. Vár, vár, kinéz az ablakon s elalszik. Alkonyat felé István csakugyan levelet hoz és fölkölti urát, ki mohón kap a levél után. Olvassa, olvassa, kétszer, háromszor, négyszer — aztán felnéz Istvánra, kit az a buta érzéketlenség, azok a meredt, fénytelen szemek egészen megborzasztottak. Radnóthy hátra támaszkodik, megint elolvassa a levelet, s ép oly csodálatosan néz a belépő lelkészre, mint Istvánra. A lelkész fölolvass két levelet, Radnóthy csak int fejével és nem szól semmit. Midőn a lelkész távozott, Radnóthy elkiáltja magát: «Beteg vagyok, beteg leszek, nem bánom, vegyék el mindenemet. Ugy sincs, kire hagyjam.

— Hát meghalt Géza úrfi? — kérdi István urához rohanva.

— Meg — felelt Radnóthy s ajka nyitva maradt.»

Az olvasó érzi, mennyi fájdalom, kétségbeesés, reménytelenség van ebben a «meg» igekötőben.

Azután néhány napi gyöngélkedés után, mely betegségnek is beillett, ismét elfoglalja helyét a karosszékekben, nézi az őszülő természetet, előveszi kedvelt pipáját és dohányt kér Istvántól, ha volna még abból a régi jó dohányból.*

Az öreg végleg meg van törve és halálosan meg van alázva. A lámpában már kevés az olaj, pislog, serczeg, de már csak a multnak és a

* Érdekes a novellának ezt a jelenetét, a hol az öreg Radnóthy megtudja egyetlen fia váratlan halálát, Kozma Andor elbeszélésével összevetni, mikép viselkedett Gyulai, midőn (évtizedekkel novellájának megírása után) egyszerre fiának, Kálmánnak haláláról értesült. Láthatjuk, mennyit merített önnön jelleméből és mennyit előlegezett Radnóthynak. «Szinte kétségbeestem Gyulai Pálért, írja Kozma Andor, mikor Leányfalvára sürgöny érkezett egy külföldi fürdőből, hogy ott Gyulai Kálmán hirtelen meghalt. Gyulai Pál éppen akkor nem volt Leányfalván, Miskolczon járt látogatóban Léway Józsefnél, de már vártuk haza. Én elébe utaztam a borzasztó hírrel. Pesti lakásán találtam őt, a mint éppen a vasutról érkezett. Csak ketten voltunk a régi Sándor-utczai Szendrey-ház szobáiban. Sohasem felejttem el a fiavesztett apa arcának ijesztő halásárgaságát, fekete szemeinek rémes kidülledését s azt a szótlán, könnytelen, csak egy-egy nehéz sóhajtól megszaggatott csöndöt, mely a halálhír közlésére következett. E baljós csöndben Gyulai Pál egyszer csak siető sétának eredt a lakás végéig, meg vissza. Útközben fölkapta egyik hosszúszerű selmeczi pipáját, megtömte, rágyújtott s szítta ép oly gyorsan, keményen, mint a hogy lépegetett.»

jelennek igen kis körét világítja meg: leginkább meghalt fiának bús alakját és annak a szép napnak emlékét, midőn alispánná választották.

Fia halála után, mindentől megfosztva, a fájdalomtól, csalódástól, vénségtől megtörve gyermek lesz, leginkább haszontalanságokkal bibelődik; ha nem alszik, vén huszárával, István-nal, ki neki komornyika, barátja, orvosa egy személyben, tereferél. Mint a gyermek játékszereivel, úgy játszik ő szintén, félig áloméletet élve, régi emlékeivel. Vén szolgájával mé-lázva elfecsegit a napokat, magukat folyton ismételve, a multnak élnek és a jelent szidják. Elgyengülő emlékezetéből minden nap elmosódik valami emlék, pedig csak a mult érdekli. Napról-napra sűrűbb lesz a fátyol, mely a multa borúl. Néha azonban még megszólalnak szívében ifjúságának édes emlékei és lágyan elringatják az öreget, mint bölcső a gyermeket. A mit a gazda a multból tehetetlenségében elfelejtett, azt megtoldja szegény agyvelejéből az öreg huszár. Néha belezavarodnak az évszámokba és nevekbe, vitatkoznak, meg is haragudnak egymásra, aztán kibékülnek, s azt határozzák, hogy már késő az éjtszaka, ideje volna lefeküdni, majd tán megálmodják, a mire most nem emlékeznek.

Milyen mesteri az a leírás, a midőn az öreg Radnóthy bújában saját kastélyának romlását az éjjeli hangokban megfigyeli! Itt összefolyik

a modern regény részletezése a magyar népies motívumok szerencsés alkalmazásával.

«A romlásnak indult épületekben mindig hallhatni bizonyos rejtélyes hangot, mely félelmet kelt s nem engedi aludni a nyugodni vágyót. Szüntelen fú bennök a szél, nem tudni, honnan. Eleinte alig hallható zokogással kezdi, aztán nagyot sóhajt, mintha azt mondaná: jaj! S valami lehull, vakolat vagy tégladarab; majd dörömbölni kezd s kinyit egy ablakot vagy ajtót, melynek megrozsdásodott sarka csikordulva ríjja: fáj, fáj! Máskor egyhangú kip-kop dobogások hallszanak, melyeket egy-egy mély hűh üvöltés szaggat meg; hirtelen csend áll be, de nem sokáig tart, halk nyöszörgés reszkedez, a kis gyermek sírásához hasonló, mely lassanként tompa zúgássá erősödik s heregni kezd az egész épület, mintha vihart érezne és összeomlani vágynék. Radnóthy órákig elhallgatta e hangokat.»

A mint István huszár is meghal, az öreg Radnóthy önmagára reducálva marad a hideg lelki sötétben.

Hasonló elmélyedő jellemzést, mint a *Régi udvarház*-ban, találunk az *Első magyar komikus*-ban. Kolozsvár utczáin csoszog egy vén színész, ki mérgesen visszafordulva szidja a gúnyolódó utczagyerekeket. Mi érdekes lehet ebben a szánalmas alakban? Nem inkább valami menhelybe való, semmint a költészetbe?

Érdemes ilyen rokkant alakokkal foglalkozni? Gyulai itt is bevezet az öreg lelkébe, a melyben valami latens költészet rejlik: emberileg megértjük, megsajnáljuk, megszeretjük.

Hogy' tudja Gyulai a dísz és tekintély nélkül való, alázatos, első pillantásra trivialisnak látszó lelki fájdalmat festeni. Mily távol vagyunk Jókai napfényes, hódító hőseitől!

Úgy, mint mindennap este láthatjuk, (de már alig figyeljük meg) a fény elnyelését a sötétségtől, a mint a nap fényköre mindinkább szűkül, az árnyék előrehatol, az utolsó rézsútos nap-sugarak bucsúzva, mintegy fájdalmasan tapogatják a tárgyakat, melyeket elhagynak, míg végre az utolsó fény is beleolvad az árnyék mélységébe: úgy látjuk Gyulai e novelláiban a fény csökkenését, a fájdalom, az elgyöngülés, a ború fokozatos előnyomulását az emberi lélekben.

Gyulai e novelláiban a magyar költészet köre egyszerre kitágul: alakok, kikben senki sem keresett volna költészetet, belépnek a költészet varázskörébe. Gyulai ott is felfedezi a költészetet, a hol nem az erő és a szépség honol. Valóban alig van írónk, ki ily egyszerű eszközökkel költői hatást tudott volna elérni.

Testestül-lelkestől, minden szokásával, kedvencz szófordulataival, élénk (német felesége szeme pillantásaitól mérsékelt) mozdulataival áll előttünk a volt kecskeméti szücs, Glück-Szerencse úr. A száraz, szigorú Berlinből vig ma-

gyar szíve vissza fáj Kecskemétre, de aztán mégis beleszokva az idegen világba, engedelmesen iszsza feleségével óriás kancsóból az Állatkertben a Weissbiert.*

Gyulainak a jellemzésre való hajlama mutatkozik a *Nők a tükör előtt* című novellás rajzaiban. Minden nő önvallomást tesz tükre előtt. Ez önvallomásokat jegyzi fel Gyulai, mint a hogy fényképészek néha tükörből ránk néző alakokat fényképeznek le. Hét nyolcz nőjellemezés egyszerű modorban, egyszerű eszközökkel.

A megtört, szegény, elsötétülő lelkek rajza Gyulainál érett művészi tudásának gyümölcse. Ifjúkori novellájában, *Az aranycsináló*-ban, melyet 22 éves korában írt és nem nyomtatott le újra, erőszakos, idegrázó motivumokat hajhász. Romantikus novella, mely több tekintetben Vörösmarty romantikus drámájára, *A vérnász*-ra emlékezteti az olvasót. Az aranycsináló, az alchimista rá akarja bírni Zuleikát, hogy ölje meg férjét. Az alchimista tudniillik ennek vérével meg akarta magát ifjítani. Rábeszélés közben a tépelődő Zuleika szörnyet

* Mért oly sápadtak, oly savanyúan élesek a berliniek arczai? — kérdezi Gyulai a novellában egy német professortól. Ez a sok sanyarú tanulásnak eredménye, felel amaz (Das kommt vom kummerlichen Studieren.) Gyulai e berlini rajzában még nem sejti a nagy porosz fellendülést, mely oly közel volt és melyet ép ez arczok sápadtsága készített elő.

hal, férje pedig megöli az alchimistát. Borzasztó bonyolulat: a gyilkos az alchimistában saját apját ölte meg!

Több a megfigyelés, a jellemző erő *A vén színész*-ben. Egy színész mint Othello, előadás alatt megöli hűtelen menyasszonyát, ki Desdemonát játssza. A színészjellem, melyben a valódi érzelem a mesterséges exaltatióval úgy összeolvad, hogy már nem is lehet őket megkülönböztetni, erős lélektani érzékkel van festve. E novella mintegy átmenet Gyulai későbbi tisztán jellemző, egészen egyszerű novella-stylusához.

* * *

Gyulai Pál Deáknak barátja, elvtársa volt; benne ugyanaz az erkölcsi erő működik, mint a nagy államférfiban. A kitünő tehetség nem elegendő, hogy valaki nagy férfivá legyen. A jellem táplálja a tehetséget. A jellem, ha Deákról és Gyulairól szólunk, az igazság érzetében gyökerezik. Néha, képzeletemben úgy tetszik nekem, mintha mi mindannyian, kik élünk, csak áléletet élnénk és ő, a halott élne valódi életet, mert az igazságnak élt. Voltakép neki kellett legkevésbé félnie a haláltól Mennyire igaz a halál! Mennyire lehull akkor minden álarcz! Ő benne azonban jellemének gyökerében megvolt az igazság, mely oly ritka az élet álságai közt és oly kérlelhetetlen a halál megjelenésében. Kár, hogy olyan kevésbé hasonlítunk hozzá!

Gyulai Pál életének áttekintése.

I. Kolozsvári évek.

- 1826 jan. 25. (?) születik Kolozsvárt.
- 1840. apja †
- 1840. egy balladája jutalmat nyer.
- 1842. Egy epigrammája megjelenik az *Athenaeumban*.
- 1845—48. gróf Bethlen János fiainak nevelője.
- 1846. Első novellája *Férj és nő* megjelenik (a Pesti Divatlapban).
- 1847. Tanár a kolozsvári reform. kollegiumban.
- 1848. *Nemzeti színek* (költemények Szász Károlylyal és Mentovich Ferenczczel) Kolozsvár.

II. Vándor évek.

- 1848—1853. Hol Pesten, hol Erdélyben (Gernyeszegen) mint gróf Teleki Domokos titkára.
- 1849. anyja †
- 1849. *Hadnagy uram*.
- 1851. *Vén Színész* (Losonczy Phoenix cz. albumban).
- 1851. meglátogatja Aranyt N.-Szalontán.
- 1853. szerkeszti a fővárosban a *Szépirodalmi Lapokat*.
- 1854. *Az első magyar komikus* (Vasárnapi Ujság).
- 1854. *Petőfi S. és lyrai költészetünk* (Új M. Múzeum).
- 1855. ősz. Nádasdy Tamás gróffal mint nevelője Berlinbe érkezik. Egyetemi előadásokat hallgatnak.
- 1856. ápr. Berlinből Párizsba és vissza.
- 1856. okt. Nádasdyval Drezdában.
- 1856. okt. 20 körül Nádasdyval Münchenbe érkezik. Hallgatja az egyetemen Carrière-t és Riehl-t, megismerkedik Bluntschlival. A *Pesti Napló* munkatársa.
- 1856. decz. 14. Nádasdy F. Münchenben †
- 1857. *Régi udvarház utolsó gazdája*.

III. Tanári évek Kolozsvárt.

- 1858 júl. 31. Elveszi Szendrey Máriát.
 1858–1862. Kolozsvárt a reform. kollegium tanára.
 1859 szept. megkezdí tanulmányát Katona Józsefről.
 1860. *Katona József és Bánk bánja.* (Akadémiai székfoglalója okt. 29.) Megjelent ugyanez évben a *Budapesti Szemlében.*

IV. Budapesten.

1862. Segédszerkesztő Arany Szépir. *Figyelőjénél.* Tanár a reform. gymnasiumban. (1864-ig).
 1864. *Vörösmarty életrajza* (Vörösmarty minden munkái I. kötetében).
 1864. Szini képezdében a dramaturgia tanára. (1870-ig).
 1866. felesége meghal a budai Rózsahegyen.
 1867. *Vázlatok és Képek* I. II.
 1870. *Költeményei.*
 1870 jan. akadémiai osztálytitkár.
 1871/2. *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. II.
 1873. *Budapesti Szemle* szerkesztője.
 1875. Az *Olcsó Könyvtár* szerkesztője.
 1876. Egyetemi tanár (Toldy Ferencz utéda).
 1879. A Kisfaludy-Társaság elnöke.
 1879. *Emlékbeszédek.*
 1885. Főrendiházi tag.
     Leánya Margit (Markos Györgyné) † Kassán.
 1897. fia, Kálmán †
 1899. okt. Lemond a Kisfaludy-Társaság elnökségéről.
 1902 szept. Megválnak az egyetemtől.
 1908. *Dramaturgiai dolgozatok.*
 1908. *Kritikai dolgozatok.*
 1909 nov. 9. †

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent
és minden könyvkereskedésben kapható:

ARANY JÁNOS.

Irta

RIEDL FRIGYES.

Harmadik bővített kiadás

Az Izsó-féle Arany-mellszobor fénynyomatával.

Ára füzve 3 K vászonkötésben 5 K.

Az

OLCSÓ KÖNYVTÁR

gyűjteményében:

- 994—996 szám: **A magyar irodalom főirányai.**
Irta *Riedl Frigyes*, Ára füzve — 60 f.
- 1161—1162 „ **Magyarok Rómában.** Irta *Riedl Frigyes*. Ára füzve — — — — 40 f.
- 1166—1167 „ **Péterfy Jenő.** Irta *Riedl Frigyes*
Ára füzve — — — — — 40 f.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

28 18-89 h

08-80 h

OSZK

OSZK KÖNYVTÁRA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár